El cul del Caganer i el cul del Dimoni

Autor: Jordi Bilbeny
Data de publicació: 22-12-2021

Pot tenir alguna relació el Caganer del pessebre amb el Dimoni en tant que antiga divinitat precristiana? Com és que l'única figura que ensenya al cul a les nostres representacions nadalenques és el Caganer? I, com que el cul del Dimoni era adorat pels seus seguidors, podria ser que en el Dimoni s'hi preservessin aspectes del Caganer i en el d'aquesta figureta trets característics del Diable? En Jordi Bilbeny ho intenta escatir en aquest article

Potser no cal insistir-hi, perquè és més que evident ?i ningú, de moment, no ho ha negat? que el caganer és sempre representat, indefectiblement, amb el cul a l'aire: ensenyant ostentosament el cul. Segons Na Josefina Roma, «el caganer és un personatge del pessebre català que representa un home ajupit, tot defecant, mostrant el cul»[1]. Evidentment. Sempre és així. Tots els qui hem fet un pessebre ho sabem. L'Antoni Puigverd està convençut que «la gran aportació catalana al pessebrisme mundial és l'aportació del caganer: amb els glutis perfectament visibles»[2]. Quan En Pere Carbonell descriu el record que tenia de la seva mare, a l'any 1939, fent el pessebre sobre una taula preparada amb aquest fi, ens exposa com hi anava posant les figures una a una. I tot seguit relata com, en un lloc discret, al bell mig de la taula, hi ficava «el "caganer", posat d'escorç perquè se li veiés bé el cul a l'aire»[3].

És cert que, com hem vist, sovint es mirava de posar el caganer en un racó discret del pessebre. Però també és conegut que molta gent el fica en un lloc ben visible perquè se li pugui veure nítidament el cul. I arribats aquí és ara el moment de recordar, a més a més, però sobretot, que el Dimoni era adorat al cul, com donen testimoni els innombrables relats dels inquisidors, entre els quals hi ha el d'En Pierre de Lancre, un dels assassins de dones ?que ell acusava de bruixes? més abominables de la història. Segons aquest criminal francès, durant els Sàbats, els devots del Dimoni, «li fan un homenatge execrable anant-lo a besar el darrera o la davantera»[4]. D'acord amb certs testimonis més, «les bruixes no només besaven el cul del Dimoni, sinó el d'altres dimonis menors»[5]. Així mateix, el Pare Castañega, en un capitolet que hi dedica al seu llibre sobre les supersticions, ens informa que, de la mateixa manera que «a l'Església Catòlica, en senyal d'obediència i reverència espiritual i temporal, els súbdits besen la mà als seus

majors i senyors espirituals i temporals, i al Papa besen el peu en senyal d'absoluta i total obediència i reverència», per contra, «pel dimoni, que és tirà i senyor que fa burla i escarni dels seus súbdits, no resta sinó que el besin a la part i lloc més deshonest del cos»[6].

Però el significat i rellevància del cul és encara major si ens atenim a les paraules de la Joana Hortilopitz, una noia de 14 anys, veïna de Sara, que «inquirida sobre si havia adorat el Diable i si en aquesta adoració li havia besat el darrera, respon que no, sinó que fou el Diable el qui els besà a tots al darrera», perquè així era el costum en aquell indret: «Que els majors li besin el darrera i que, per contra, ell besi els de la quitxalla»[7]. Per bé que es tracti d'un bes reverencial, dins d'un ritual religiós, imbuït de respecte i sacralitat, l'Església catòlica ho presentava, a fi de poder condemnar i exterminar els addictes de la religió contrària, com un acte blasfem i abominable. En paraules d'En De Lancre, «el Diable fa servir el bes del Sàbat per burlar-se de Déu i de les seves més nobles criatures» en un acte i un camí «que els condueix a l'abisme en què la seva supèrbia els ha precipitat»[8].

El bes anal al Compendium Maleficarum, de fra Francesco Maria Guazzo (Milà, 1626)

En aquest sentit, és també molt revelador que En John Bourke ens assabenti que «Belfegor i altres divinitats dels gentils, que estaven dedicades a les diverses parts del cos, havien de ser honorades amb oblacions específicament provinents d'aquestes parts en concret», raó per la qual, «les divinitats de les parts baixes del cos, per la força de les coses, havien de rebre "ofrenes d'excrements i flatulències"»[9]. En Jacques Antoine Dulaure encara hi afegeix que els adoradors d'aquest déu «es presentaven nus davant l'ídol» i «posaven davant seu totes les obertures exteriors del cos en evidència»[10], cosa que indica que, necessàriament, li havien d'ensenyar el cul, si no d'una manera ostentosa sí, almenys, significativa. Per això, en glossar aquest paràgraf, En Bourke remarca: «El fidel presentava a l'altar el seu propi darrera nu i alleujava els intestins, fent ofrena a l'ídol de les fètides emanacions»[11]. O sigui que, en algun moment del precristianisme, o del cristianisme incipient, els adoradors d'un déu identificat posteriorment amb el Dimoni, se li acostaven, li ensenyaven el cul i li oferien ?parlant en plata? una cagarada. Cosa que ens aproxima moltíssim a la figura del Caganer del pessebre, si tenim present que, en alguns casos, se'l situava i se'l situa al costat del naixement, encara que fos al darrere, i en d'altres casos, ben dissimulat, però «de cara a la cova», com «una mena de desafiament o de transgressió larvada»[12]. Així, per Na Linda Wormsbecher, «el caganer pot ajupir-se sota un pont, rere un arbust, sota un arbre o rere l'establia del Nen Jesús»[13].

A més a més, que Belfegor estigui relacionat també amb el cul i els excrements ens obre una nova porta a la comprensió d'aquests vells déus cagaires, perquè sabem que Belfegor és un altre nom del Dimoni ?un dels seus servidors subalterns o ambaixador[14], per dir-ho amb precisió? i era conegut també com «el Déu Pet o Crepitus»[15]. D'acord amb alguns autors antics, que han volgut descobrir la seva naturalesa a partir de l'etimologia del nom, «que en caldeu diuen que vol dir desafogar el ventre, d'aquí se n'ha inferit que Fegor podria significar el déu ventositat, de qui Minuci Fèlix, Orígenes i sant Jeroni han parlat, com d'una divinitat que s'adorava a Egipte»[16]. I, fins i tot, sabem que era identificat amb Saturn[17] i amb Príap[18]. L'Ernest Abel ens explica que «el folklore rabínic, més endavant, féu del vàter el seu temple i dels excrements la seva ofrena»[19]. I, com que aquest és un déu que es representa assegut en un «tron en forma de latrina»[20], i, per torna, tenim una imatge moderna seva anant de ventre en un a comuna[21]; com que ara ja som plenament conscients, a més a més, que el déu Pet o Crepitus era representat com un nen arrupit fent un

El déu Crepitus o déu Pet, segons el gravat fornit per En Claude Terrin al 1726

esforç talment un caganer[22], aleshores, i en resolució, podem inferir que el Caganer i el Dimoni han de tenir més vincles dels que fins ara hem pogut sospitar. Els han de tenir i els tenen, perquè, com afirma En José Mª Miura, «el culte demoníac està fortament vinculat als òrgans defecadors i comporta pràctiques que hi són relacionades»[23].

Les ponderacions que he exposat en d'altres articles, especialment en aquell on poso de manifest els vincles entre Saturn i el Dimoni, i també la relació del déu romà amb la merda i els excrements[24], ens podrien indicar que el cul del Caganer podria venir a mostrar-nos la relació velada ?com una clucada d'ull? entre aquesta inofensiva figureta del pessebre i aquella divinitat arcaica romana, assimilada després al Dimoni, sobretot si podem assumir que el pessebre, com ja he mirat de demostrar, també seria una representació de les divinitats precristianes i de l'espiritualitat arcaica, en un context totalment pagà, més o menys connectada amb els lararis romans i amb les Saturnàlies[25].

A més a més, en la imatgeria popular, el dimoni sovint ens és descrit portant barretina. I, si Belfegor i Príap podien haver estat un mateix Déu, també tindria sentit que, al segle I dC[26], Príap aparegui en un fresc de Pompeia cofat amb

barretina.

El déu Príap, cofat amb gorro frigi, a la Casa dei Vettii, a Pompeia (google.es)

Segons la Sylvia Lagarda-Mata, «el Diable de vegades porta boina, o barret, preferentment amb una llarga ploma. O barretina!»[27]. I tot seguit explica que, «a Martinet, un poble de la Cerdanya, que es diu així de manera prou evocadora, n'estan convençuts, que el diable porta barretina. La llegenda explica que per la revetlla de Sant Joan el Mal Esperit té el costum de passar corrent pels Pirineus fent inventari dels tresors que hi té enterrats. Un any, atabalat perquè havia d'acudir a un dels molts aquelarres que es fan aquella nit, va perdre la barretina, que es veu que per ell és una mena de brúixola que li permet reconèixer els amagatalls dels seus tresors. D'aleshores ençà, és tradició que qui trobi la barretina del Diable i se l'entafori al cap podrà descobrir tots els indrets secrets on té amagats els tresors»[28]. Al meu llibre La sardana i la religió de les bruixes, després d'analitzar múltiples exemples en rondalles i llegendes, hi exposava que «quan els lladres, les bruixes i els tresors ocults apareixen junts és que som davant d'una forma de culte arcaic. Som dins d'un espai sagrat»[29]. I En Joan Soler i Amigó recull una llegenda on un avar fa un pacte amb el dimoni, i aquest li omple la barretina de monedes d'or dutes de l'infern[30]. Amb la qual cosa tindríem que les llegendes de l'avar i la del Diable de Martinet, vinculades amb indrets secrets i tresors amagats, han de fer referència també a un culte precristià, on el Dimoni seria la divinitat central i la barretina una peça identificadora del culte.

És força curiós i altament significatiu que la memòria que el Diable duia barretina, a Catalunya ha perdurat, pel cap baix, almenys fins a principi del segle XVIII. De conformitat amb la Lagarda-Mata, «l'any 1719, l'argenter Joan d'Amargós va pintar un gravat amb una escena infernal surrealista a l'estil de les de Hyeronimus Bosch. Bèsties fantàstiques, animals antropomòrfics i dimonis de tota mena envolten dos personatges d'aspecte humà: sant Antoni Abat i el Diable, que el tempta disfressat de dama. Al seu costat hi ha un extravagant dimoni amb les cames escamoses, com de cocodril, una llarga cua i uns pits femenins. Però el més curiós del seu aspecte és la indubtable barretina vermella (barretina, no gorra frígia!) que llueix al cap»[31].

El Diable cofat amb barretina a Les temptacions de sant Antoni, d'En Joan d'Amargós. Gravat del 1719 (eldiableescatala.
blogspot.com)

Aleshores, sabent com sabem les relacions i concomitàncies entre Satanàs i els cultes arcaics, i entre aquests cultes i la bruixeria, penso que no pot ser casualitat que un dels símbols per excel·lència del Diable i de la seva religió sigui «el cul», i que el seus fidels l'adorin i li retin homenatge fent-li un petó en aquests mateix lloc[32] o que ell el faci als nens que li són presentats com a novicis. Ens diu En Fernando Bayón que als aplecs de bruixes el pacte amb el Diable «se simbolitza en la còpula, però també en el petó al cul»[33]. És a dir, que una de les imatges i dels espais més sagrats de la religió bruixística, esdevinguts quasi una mena «d'altar» de la devoció dels neòfits, era el «cul» del Dimoni.

Nogensmenys, i per tal com també «se'ns descriuen les reunions de càtars com un conventicle presidit pel Diable, a qui se li practica el bes negre»[34] o anal, ara el cul del Dimoni pren un abast més profund, que podem relacionar, més enllà de la bruixeria, amb els cultes no catòlics. En aquest sentit, En Karl Wentersdorf ens innova que l'acusació de practicar el bes infame «ha estat adduïda contra els valdesos en els judicis a la seva heretgia al segle XIII. I un altre cop quan els templers foren acusats d'heretgia i altres crims en el moment de la seva supressió al segle XIV»[35]. Per això, En Jonathan Durrant considera que «l'òscul infame o petó de la vergonya», fou vers el 1621 «llargament associat a les heretgies medievals»[36]. Des d'aquest punt de vista, també En Rafael Orestes ha remarcat que, «en el període àlgid de la cacera de bruixes, es creia que tots els heretges, i en especial les bruixes, retien culte al Diable i l'homenatjaven besant-li el darrere. L'òscul infame s'esmenta a quasi totes les descripcions d'aquelarre a la literatura sobre bruixeria, així com a les confessions de les acusades en els processos»[37]. Al segle XVII, en conseqüència, just en el moment en què, com se'ns diu i rediu, es fixarà la iconografia moderna del Caganer, hom no podia ignorar aquesta evidència del cul del Dimoni i del bes infame que comportava, car era una de les raons que els tribunals ?tant civils com inquisitorials? al·ludien per acusar la gent de bruixeria i de culte al Dimoni. O com ho assegura En Fernando Garrido: «Encara durant la segona meitat del segle XVII continuà amb ardor la persecució contra bruixots, fetillers i gent que feia pacte amb el diable»[38]. Llavors, que l'únic personatge que ensenyi el cul al pessebre sigui tan sols, únicament i precisament, «el caganer», havia de tenir algun significat molt evident, que, per les raons aquí argüides, ha quedat quasi ocult. Però no del tot. I ara l'anem desvelant de mica en mica. Per això En Wentersdorf assegura que ensenyar les natges nues i tirar-se un pet o fer-ho veure no és quelcom anecdòtic, sinó que respon a «uns gestos ritualístics», que són interpretats «com al mitjà de manifestar públicament desafiament i menyspreu. El gest, no desconegut com a insult deliberat fins i tot al segle XX, fou popular a la comèdia grega»[39].

Vull posar ara una nova evidència que també continua engalzant Mitra i el Dimoni, car, per En Jeffry Burton, «el mitraisme i el cristianisme aparegueren més o menys al mateix temps i podem postular una influència mútua de llurs idees, al menys a nivell popular»[40]. I a petja seguida, escriu: «El culte de Mitra presenta també elements assimilats en el concepte posterior de l'heretge i la bruixa», car «es reunien en secret a la foscor, a la llum de les torxes, sovint en coves o criptes»[41], com els adoradors del Diable. Però és que els adoradors del Diable duien una marca estergida al cos, com a senyal del pacte amb aquest vell déu precristià i pertinença a la seva religió. Na Pamela Stewart i l'Andrew Strathern asseguren que, «després del pacte, el diable marca els seus seguidors amb les urpes per imprimir-los l'stigma diabolicum (la marca del diable)»[42]. Per alguns autors, encara, aquesta marca era una creu: «La creu del dimoni [és] la lletra anglesa X»[43] ?postil·la En John Ballow?. No ens hauria de fer estrany que el Dimoni marqués els seus seguidors amb una creu, perquè aquest és un símbol antiquíssim, que precedeix en segles el seu estricte significat catòlic o, fins i tot, cristià. Tal com ens ho recorda En José Manuel Barreda, «la creu mateixa fou un símbol precristià en gran part del món antic (des de l'Índia a Itàlia, passant per Babilònia, Grècia i Egipte). [Era] Un símbol de vida (l'arbre de la vida, la clau de la vida) i protecció que es col·locava a les tombes i penjant en collarets»[44]. I rebla: «El símbol no es cristianitza fins al concili d'Efes»[45], ja en una època tan tardana com el segle Vè[46]. Però això no és tot, car som ben conscients que, dins els misteris de Mitra, «al final de la iniciació del grau de Soldat, ha estat suggerit que l'iniciat era marcat (o tatuat) amb un senyal al front»[47]. I per bé que no se sàpiga amb certesa de quin senyal es tractava, «s'especula que podia haver estat una creu equidistant, símbol del sol»[48]. És a dir, que si el mitraisme es pot relacionar amb la bruixeria, és que el Dimoni també pot tenir aspectes assimilats de Mitra. I si el caganer pot ser, alhora, una representació d'aquest mateix déu romà, és que, consegüentment, també pot haver estat relacionat amb el Dimoni, majorment ara que sabem que Belfegor, una de les divinitats antigues més satanitzades de la història, identificada —com acabem de veure— amb el Dimoni o amb el seu ambaixador[49], també era representat cagant[50].

Belfegor anant de ventre en una comuna o latrina, segons el Dictionnaire Infernal
(París, 1863)

I, llavors, tot s'aclariria de cop, perquè entendríem que si un dels distintius del culte al Dimoni era el seu cul, també el cul del Caganer hauria tingut el seu espai de culte: el nostre pessebre. Un espai sagrat on es representa el naixement d'un ésser diví, que és el déu dels cristians. Però també dels precristians, que llavors, en aquells primers segles després de la mort Crist, era Mitra. Un déu també representat ajupit a la gatzoneta, fent acte de defecar, mostrant visiblement el cul i cofat amb gorro frigi[51].

Mitra, en un marbre romà del segle III dC, preservat a l'Abadia anglesa de Woburn, comparat amb una figureta actual del caganer.

Jordi Bilbeny

Notes bibliogràfiques:

[1] JOSEFINA ROMA, «Le caganer catalan», Rêver Noël. Faire la crèche en Europe; edició a cura de Marie-Claude Bianchini, Réunion des Musées Nationaux, París, 2006, p. 119.

[2]ANTONI PUIGVERT, La finestra discreta. Quadern de la roda del temps; La Vanguardia Ediciones, S.L.; Barcelona, 2014, p. 389.

[3] PERE CARBONELL i FITA, Tres Nadals empresonats (1939-1943); Biblioteca Serra d'Or-234, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999, p. 31.

[4] Vg. PIERRE [DE] LANCRE, Tratado de Brujería Vasca. Descripción de la Inconstancia de los Malos Ángeles o Demonios; traducció d'Elena Barberena, Editorial Txalaparta, s.l.; Tafalla, 2004, p. 69.

[5] [RUPERT DE HENTZAU], «Osculum infame», Wikipedia, [11 de novembre del 2006]; https://es.wikipedia.org/wiki/Osculum_infame

[6] FRAY MARTIN DE CASTAÑEGA, Tratado de las Supersticiones y Hechicerías; La Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid, MCMXLVI, p. 51.

[7] P. [DE] LANCRE, ob. cit., p. 70.

[8] Ídem, p. 71.

[9] JOHN GREGORY BOURKE, Escatología y civilización; traducció de Jordi Marfà, Punto Omega-209, Ediciones Guadarrama, S.A.; Madrid, 1976, p. 134.

[10] J[ACQUES] A[NTOINE] D[ULAURE], Des Divinités Génératrices, ou du Culte du Phallus Chez les Anciens et les Modernes; Dentu, Imprimeur-Libraire, París, 1805, p. 56.

[11] J. G. BOURKE, ob. cit., p. 107.

[12]ALBERTO CARDÍN, Lo próximo y lo ajeno. Tientos etnológicos II; Icaria Editorial, S.A.; Barcelona, 1990, p. 280.

[13] LINDA WORMSBECHER, El Caganer. Anatomia folklòrica d'una figura del pessebre català; Amics del Caganer, Barcelona, 2015, p. 187.

[14] Cf. M. COLLIN DE PLANCY, Diccionario Infernal; Imprenta de los Hermanos Llorens, Barcelona, 1842, p. 222.

[15] ÉDOUARD BRASEY, Traité de Démonologie; Le Pré aux Clercs, París, 2011, p. 244.

[16] «Disertacion sobre Moloc, Camos y Beelfegor», Sagrada Biblia en Latín y Español, con Notas Literales, Críticas é Históricas, Prefacios y Disertaciones; primera edició mexicana, conforme a la quarta i última francesa del 1820, Imprenta de Galvan a cargo de Mariano Arévalo, Mèxic, 1831, tom tercer, p. 45-46.

[17] Cf. PAOLO XELLA, «Baal Hammon nel pantheon punico. Il contributo delle fonti classiche», El Mundo Púnico: Historia, Sociedad y Cultura; coordinat per A. González Blanco, J. L. Cunchillos Ilarri i M. Molina Martos, Consejería de Cultura y Educación, Murcia, 1994, p. 180-182.

[18] «Disertacion sobre Moloc, Camos y Beelfegor», ob. cit., p. 44, 45 i 46.

[19] ERNEST L. ABEL, Death Gods. An Encyclopedia of the Rulers, Evil Spirits, and Geographies of the Dead; Greenwood Press, Westport, 2009, p. 36.

[20] SHANNON DELL, «10 Toilet Demons And Deities From Around The World», web listverse, 21 de febrer del 2019; https://listverse.com/2014/04/27/10-toilet-demons-and-deities-from-around-the-world/

[21] Vg. J. COLLIN DE PLANCY, Dictionnaire Infernal; Henri Plon, Imprimeur-Éditeur; sisena edició augmentada, París, 1863, p. 89.

[22] CLAUDE TERRIN, «Dissertations sur le Dieu Pet, Divinisé par les Egyptiens», Continuation des Memoires de Litterature et d'Histoire de Mr. de Salengre; Chez Simart, París, M.DCC.XXVI, Tom Primer, Part I, p. 56.

[23] JOSÉ Mª MIURA ANDRADES, «La Iglesia ante la mierda: del pecado a la inmundicia sagrada», Fragmentos para una historia de la mierda. Cultura y transgresión; edició de Luis Gómez Canseco, Collectanea-148, Servicio de Publicaciones. Universidad de Huelva, Huelva, 2010, p. 125.

[24] Vg. JORDI BILBENY, «La sacralitat perduda d'"el Caganer"», web d'en Jordi Bilbeny, 20 de novembre del 2020, http://www.jordibilbeny.cat/2020/11/20/la-sacralitat-perduda-del-caganer/; «El Caganer, el Dimoni, el fum i la visió transcendent», web de l'Institut Nova Història, 16 de desembre del 2020, https://www.inh.cat/articles/El-Caganer,-el-Dimoni,-el-fum-i-la-visio-transcendent; «El déu romà Mitra i el Caganer del pessebre», web de l'Institut Nova Història, 1r d'abril del 2021, https://www.inh.cat/articles/El-deu-roma-Mitra-i-el-Caganer-del-pessebre; «El tabú del "Caganer"»,

web de l’Institut Nova Història, 27 d’octubre del 2021, https://www.inh.cat/articles/El-tabu-del-Caganer-

[25] JORDI BILBENY, «Les nadales entre la cançó i el pre-mite», web de l’Institut Nova Història, 30 de desembre del 2013, https://www.inh.cat/articles/Les-nadales-entre-la-canco-i-el-pre-mite; «Arrels precristianes del pessebre de Nadal», web de l’Institut Nova Història, 21 de desembre del 2015, https://www.inh.cat/articles/Arrels-precristianes-del-pessebre-de-Nadal; «El pessebre de Nadal: història i mite», conferència pronunciada al restaurant l’Era, d’Arenys de Munt, el 12 de desembre del 2019, web de l’Institut Nova Història, 31 de desembre del 2019, https://www.inh.cat/articles/El-pessebre-de-Nadal-historia-i-mite

[26] «Fresco de Priapus pesando su falo, Casa de los Vettii, Pompeya. c. 50-79 AD», web de Meisterdrucke; https://www.meisterdrucke.es/impresion-art%C3%ADstica/Roman/180535/Fresco-de-Priapus-pesando-su-falo,-Casa-de-los-Vettii,-Pompeya.-c.50-79-AD.html

[27] Vg. SYLVIA LAGARDA-MATA, El Diable és català; Inspira-46, Angle Editorial, Barcelona, 2014, p, 46.

[28] Ídem, p. 47.

[29] JORDI BILBENY, La sardana i la religió de les bruixes. Una recerca sobre l'espiritualitat arcaica i la geografia sagrada; Librooks Barcelona, S.L.L.; Barcelona, 2015, p. 45.

[30] JOAN SOLER i AMIGÓ, Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana; Editorial Barcanova, S.A.; Barcelona, 1998, p. 210.

[31] S. LAGARDA-MATA, ob. cit., p. 47.

[32] Vg. FRANCISCUM MARIAM GUACCIUM, Compendium Maleficarum; Ex Collegii Ambrosiani Typographia, Milà, 1626, foli 71.

[33] FERNANDO BAYÓN, «Demoníaco», Diccionario de la Existencia. Asuntos relevantes de la vida humana; dirigit per Andrés Ortiz-Osés i Patxi Lanceros, Anthropos Editorial, Rubí, 2006, p. 140.

[34] EVA LARA ALBEROLA, Hecicheras y brujas en la Literatura Española de los Siglos de Oro; Publicacions de la Universitat de València, València, 2010, p. 69.

[35] KARL P. WENTERSDORF, «The symbolic significance of Figurae Scatologicae in Gothic Manuscripts», Word, Picture and Spectacle; edició de Clifford Davidson, Early Drama, Art and Music Monograph Series-5, Medieval Institute Publications. Western Michigan University, Kalamazoo (Michigan), 1984, p. 11.

[36] JONATHAN DURRANT, «The osculum infame: heresy, secular culture and the image of the witches' sabbat», The kiss in history; edició a cura de Karen Harvey, Manchester University Press, Manchester i Nova York, 2005, p. 36.

[37] RAFAEL ORESTES PORELORTI, «"Beso infame", besar el ano del Diablo», web taringa.net, 27 de gener del 2017; https://www.taringa.net/+info/beso-infame-besar-el-ano-del-diablo_tvsou.

[38] FERNANDO GARRIDO, Historia de las Persecuciones Políticas y Religiosas, ocurridas en Europa desde la Edad Media hasta nuestros dias; Imprenta y Librería de Salvador Manero, Barcelona, 1856, tom I, p. 454.

[39] K. P. WENTERSDORF, ob. cit., p. 9.

[40] JEFFREY BURTON RUSSELL, El Diablo. Percepciones del mal desde la Antigüedad hasta el cristianismo primitivo; traducció de Rufo G. Salcedo, Laertes S. A. de Ediciones, Barcelona, 1995, p. 156.

[41] Ídem.

[42] PAMELA J. STEWART i ANDREW STRATHERN, Brujería, hechicerías, rumores y habladurías; traducció de Raquel Vázquez Ramil, Ediciones Akal, S.A., Tres Cantos (Madrid), 2008, p. 131.

[43][JOHN BALLOW NEWBROUGH], Oahspe. A New Bible in the Words of Jehovih and his Angel Ambassadors. A Sacred History of the Dominions of the Higher and Lower Heavens on the Earth for the Past Twenty-Four Thousand Years; Oahspe Publishing Association, 2ª edició, Boston i Londres, 1891, p. 593.

[44] JOSÉ MANUEL BARREDA ARIAS, Apuntes sobre Jesús y el Cristianismo. ¿Existió Jesús? ¿Qué sabemos actualmente de él?; Palibrio, Bloomington (Indiana), 2012, p. 372.

[45] Ídem.

[46] Vg. RAMÓN TEJA, La «tragedia» de Éfeso (431): herejía y poder en la antigüedad tardía; Universidad de Cantabria. Servicio de Publicaciones, Santander, 1995.

[47] PAYAM NABARZ, The Mysteries of Mithras. The Pagan Belief That Shaped The Christian World; Inner Traditions, Rochester (Vermont), 2005, p. 35.

[48] Ídem.

[49] Cf. J[ACQUES] COLLIN DE PLANCY, Dictionnaire Infernal; Henri Plon, Imprimeur-Éditeur; sisena edició augmentada, París, 1863, p. 186.

[50] Ídem, p. 89.

[51] Vg. J. BILBENY, «El déu romà Mitra i el Caganer del pessebre», ob. cit.